
Рецензії

Людмила ІВАННІКОВА

ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОЛЬКЛОРУ ХХ СТОЛІТТЯ

Кирчів Роман. Двадцять століття
в українському фольклорі. —
Львів : Ін-т народознавства НАН
України, 2010. — 536 с.

Роман Кирчів відомий як автор кількох десятків монографій та фольклорних збірників, не однієї сотні статей з народознавства. І вже давно його називають видатним ученим нашого часу, класиком української фольклористики. Нова монографія, що писалась упродовж 10 років, яскраво засвідчує цей статус. Про неї сам автор в анотації зазначає, що це — «спроба монографічного дослідження образу світу минулого століття в українському фольклорі, рецензії в ньому доленосних суспільно-політичних подій, ситуацій, постатей діячів, думок, переживань і настроїв української людини того часу». Головним предметом свого дослідницького дискурсу автор вважає «осмислення місця і значення усної народної словесності в системі новочасної української культури», «простеження якісних змін і модифікацій у змістовій і формальній фактурі фольклорної традиції», «процесу фольклорної традиції», «процесу політизації ідейного змісту фольклорного слова у зв'язку з різними станами суспільно-політичного буття України в умовах чужинецької окупації, протидії тоталітарним режимам, напруженої боротьби нації за своє самозбереження, визволення і державну незалежність».

Проте ця скромна самооцінка дуже мало повідомляє про це справді епохальне дослідження, якого досі ще не було в українській фольклористиці. Щоб переконливо довести його актуальність, згадаємо, що ще наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. видатні вчені-фольклористи М. Драгоманов, М. Сумцов, В. Данилов, В. Гнатюк, І. Франко, Ф. Колесса звертали особливу увагу на новотвори, зокрема політичні, емігрантські та соціально-побутові пісні, пісні різних субкультурних груп. Академік Микола Сумцов вбачав серйозну проблему у тому, що фольклористика та етнографія перетворюються на археологію, що більшість його сучасників звертаються переважно до старовини, ігноруючи сучасний стан функціонування фольклору та відкидаючи його на задній план. Тож у статті «Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии» учений ставить перед сучасниками пріоритетне завдання — поруч з дослідженням споконвічних традиційних форм вивчати життя, побут і творчість теперішніх мешканців Подніпров'я. До таких малодосліджених явищ народної культури зараховував він і фольклорні новотвори, що виникали внаслідок зміни суспільних умов, взаємовпливу різних етнічних культур тощо, помічати, які твори витісняються життєвими обставинами і що приходить їм на заміну. Щоправда, він навіть і не підозрював,

які жахливі катаклізми принесе нам ХХ століття, і як важко буде реалізувати ці завдання, і то лише з великою перервою, майже в 100 років, та ще й з неімовірними втратами, в чому переконуємось не раз, читаючи монографію Романа Кирчіва.

Ідеї М. Сумцова частково реалізувалися в працях фольклористів 20-х років минулого століття, членів Етнографічної комісії ВУАН, яка значну увагу приділяла дослідженню «нового побуту» та «новітнього фольклору». Так, наприклад, на сторінках «Етнографічного вісника» можна зустріти низку публікацій на цю тему — це статті Павла Попова, Василя Кравченка, Никанора Дмитрука, Миколи Левченка, Андрія Лободи, Івана Галюна, Степана Шевченка, Віри Білецької, Володимира Білого, Олени Пчілки, Віктора Петрова, Михайла Гайдая та ін. Вони публікували й аналізували записи різних жанрів — пісні (кобзарські, шахтарські, частівки, що відображали новий побут, пісні різних субкультурних груп, зокрема «правопорушників», тобто різних декласованих елементів, фабричної молоді, безпритульних), легенди та перекази про чуда, пов'язані з руйнуванням церков, голодом 1921—1922 рр., та іншими подіями, що викликали в народі есхатологічні настрої, спогади про революцію та громадянську війну, усні оповідання тощо. Дослідження цих новотворів дуже цікаві й оригінальні. Щоправда, «Етнографічний вісник» був надто поміркований і не давав різкої політичної сатири на зразок тої, яку фіксував у своїх знаменитих «Щоденниках» С.О. Єфремов, тож внаслідок цього життя тогочасного фольклору висвітлювалось все ж однобоко і певною мірою тенденційно. Але вже 1929—1930 рр. з ліквідацією ВУАН і цей процес припинився фактично у його зародку, і відтоді правдивий український фольклор не тільки не потрапляв на сторінки періодичних видань (за винятком хіба-що окремих діаспорних збірників і часописів), він практично навіть не фіксувався, не потрапляв отже і до архівів, був поза увагою науковців, жив своїм підпільним життям, як і будь-яка свіжа незаангажована, несанкціонована думка.

Тож і не дивно, що тільки через 80 з лишком років взялися фольклористи за дослідження цієї надзвичайно болючої теми — фольклору ХХ століття.

Загалом, для цієї праці Р. Кирчіва не раз і не двічі слід застосовувати слово «вперше». Вперше в українській фольклористиці автор здійснив глибокий тео-

ретичний аналіз політичного анекдоту як фольклорного явища, з початку його зародження і до наших днів, причому не вдаючись до мітингово-патріотичних просторікувань, а об'єктивно і науково коректно. Вперше ґрунтовно розглянуто тут поезику й процес фольклоризації і функціонування стрілецьких та повстанських пісень, взаємозв'язок між авторською та колективною творчістю, водночас автор торкається проблем стилізації та фальсифікації фольклору. Вперше аналізує Р. Кирчів фольклор часів Першої світової війни, розкриває соціальні причини глибоких депресивних та містичних елементів у цьому явищі, зокрема в піснях та переказах.

Вперше Р. Кирчів здійснює науково-теоретичний аналіз фольклору, пов'язаного з періодом німецької окупації — пісень та меморатів про вивезення до Німеччини, про перебування на каторжних роботах. Автор простежує функціонування та варіювання цих новотворів, використання різних механізмів творчості, зокрема запозичення ритміки та мелодій популярних у той час пісень, колядок, пристосування старих пісенних зразків до нової тематики, легалізацію анти-совєцького фольклору та його переробку під новий порядок і нового тирана тощо. Загалом розділ VI «Друга світова війна в усній словесності українського народу» має особливу теоретичну та навіть історіографічну цінність. Автор провів надзвичайно велику пошукову роботу, — щоб написати його, Р. Кирчіву довелося переглянути всі українські та діаспорні періодичні видання окупаційного періоду. В розділі вперше проаналізовано матеріали преси тих часів, що вміщували записи і антирадянського і антифашистського фольклору, — і цінність цієї праці Р. Кирчіва непроминує. Тим паче, що друковані першоджерела нерідко доповнюються унікальними спогадами самого автора, його власними спостереженнями і записами як збирача й носія фольклору.

Надзвичайно цінний розділ, присвячений міжвоєнному двадцятиліттю, зокрема зображенню голодомору 1932—1933 років, а також трагічних подій 1939 року на західноукраїнських землях. Тема голодомору близька мені як дослідниці — однак Р. Кирчів простежує тяглість фольклорної традиції з кінця ХІХ ст., й доходить висновку, що коли природний голод породжував містичні легенди, то штучний генотид спричинив появу низки сатиричних новотворів (пісень, куплетів, приказок), можливо, як остан-

ніх і єдиних форм самозахисту і самозбереження нації, як форм всенародного опору окупаційному режимові. Що ж стосується меморатів про голод, автор вдається до глибоких теоретичних узагальнень, розмірковувань над їхньою «фольклорністю», зокрема, присутність в них колективного творчого досвіду, світоглядних та нових стереотипів, стилістичних засобів. Щоправда, помічає їх різючу контрастність до традиційних легенд про голод, слабкий зв'язок із властивими для них елементами чудесного, надприродного.

Емоційно насичений розділ, присвячений фольклору, що виник як реакція на події 1939 року — утворення Карпатської України, перенесення «совецького раю» за Збруч... На мій сором, я вперше так детально і з глибоким переживанням дізналась про ці події саме з монографії пана Романа, з його особистих спогадів. Практично весь розділ монографії про «Золотий вересень» ґрунтується на особистих спогадах пана Романа: пісні, оповідання, розглянуті в ньому, а також численні історичні факти зберегла пам'ять фольклориста. Зокрема, цікаві спостереження автора про поширення антирадянського фольклору в Галичині самими окупантами, про творення варіантів колядки «Сумний святий вечір», узгодження її сюжету з певними політичними подіями, про те, що новотвори про «золотий вересень» не набули поширення в народі.

Важливим і цінним слід назвати і розділ V — «Радянський фольклор» — реальність чи фікція?» Р. Кирчів ґрунтовно простежує історію виникнення цього явища як альтернативи справжньому, живому народному слову, котре мало опозиційний характер. У зв'язку з цим автор не оминає й історії створення 1936 року Інституту фольклору як організатора великої збирацької, видавничої роботи в галузі радянської народної творчості і зосереджує увагу на історії створення і введення в науковий обіг терміна «радянський фольклор», простежує перебіг наукової дискусії стосовно його доцільності, доводить, що науковці його практично не використовували у своїх працях. Зупиняється Р. Кирчів і на самих зразках цих псевдофольклорних явищ, які часто супроводжувалися імітацією паспортизації, не кажучи вже про їх штучне фабрикування в провладних органах культури. З сумом зауважує Р. Кирчів, що Україна наздогнала, а може, й перегнала інші республіки

СРСР у творенні «радянського фольклору», і що коли російські вчені так і не прийняли цього терміна, українські, разом із середньоазіатськими, вперто відстоювали його право на існування.

Щоб здійснити таке дослідження, слід мати велику теоретичну базу та глибокий досвід наукового аналізу. Теоретичні засади Р. Кирчіва ґрунтуються на працях І. Франка, В. Гнатюка, Ф. Колесси, М. Драгоманова, П. Ковальського, Б. Путілова, В. Гусева, К. Чистова, Алана Дантеса та інших українських, російських, американських та європейських учених. Тому безсумнівно, що цю тему міг підняти і теоретично завершити вчений такого високого рівня, як Роман Кирчів.

Особливо цінним здається нам підрозділ «Українські повстанські пісні в порівняльно-типологічній парадигмі». Досі ніхто не досліджував ці твори в контексті опозиційного партизанського фольклору часів Другої світової війни різних слов'янських народів — росіян, білорусів, поляків, словаків, сербів, хорватів. Автор знаходить у них спільні мотиви, символіку та образи, навіть однакову віршову форму, простежує взаємовпливи та міграцію окремих сюжетів.

Здійснюючи текстологічний аналіз окремих фольклорних творів та їх варіантів, Р. Кирчів знаходить ті механізми, за якими слід відрізнити авторські чи анонімні твори, разові тексти від фольклорних. Це насамперед наявність або відсутність формульної основи тексту, його варіантів тощо. Також говорить про причини занепаду традиційних видів фольклору, зокрема обрядового, про зміни в народному світогляді, про різні явища сучасного фольклорного синкретизму, про трансмісію обрядового та історичного фольклору тощо.

Загалом, до певної міри важко визначити жанр монографії Романа Кирчіва — чи це праця історіографічна, чи теоретико-методологічна. Очевидно, що це дослідження комплексне. Бо з одного боку автор прагне розглянути фольклор ХХ століття в тісному зв'язку з історичними подіями, які він висвітлює, тож структурована праця за хронологічним принципом — від початку ХХ століття й до наших днів, розглядає новотвори, що виникли як реакція на революцію 1905 року — і завершує фольклором Помаранчевої революції 2004—2005 років. Кожне фольклорне явище Р. Кирчів розглядає на тому історичному тлі, яке його породило, тож маємо ґрун-

товний екскурс до подій Першої та Другої світових воєн, локалізованих на Україні, до часів сталінських репресій 20—30-х років. Та без цього й не можна, адже вони відобразились у піснях, меморатах, легендах, анекдотах. Крім того, автор пропонує нам ґрунтовну розвідку з історії розвитку фольклористики 20—30-х років, безпосередньо української та опосередковано — російської, в цьому ж контексті — й історію створення Інституту фольклору (сьогодні ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України).

З іншого боку автор не цурається й суто теоретичних проблем фольклористики. Цьому присвячений не лише перший розділ монографії, а й окремі сторінки кожного розділу. Загалом, кожен розділ присвячений тому чи іншому виду або жанру фольклору або періоду його розвитку, тож кожен розділ — це своєрідне окреме монографічне дослідження цього жанру або кількох жанрів. Р. Кирчів послуговується різними методами, однак все ж дотримується «старої» філологічної школи у фольклористиці, розглядаючи фольклор як явище насамперед уснопоетичне, вважаючи поетичність тексту домінантною його ознакою.

І хоча сучасне трактування фольклору досить широке (воно включає і постфольклорні явища), все ж Р. Кирчів не відходить від традиційного розуміння фольклору як сукупності словесних текстів, не вважає за фольклор т. зв. «одноразові тексти», чітко розділяє фольклористику й антропологію, хоча й не відмежовується різко від нової антропоцентричної школи, що останнім часом все активніше «поглинає» простір і фольклористики, і етнології.

Він розмірковує про природу фольклору як явища народної культури, намагається вирішити проблему розпізнання і виокремлення фольклорного

тексту з мовленнєвого потоку. Це дуже важлива сторінка праці Р. Кирчіва, адже його міркування допомагають відрізнити фольклорний текст від стилізації, підробки, фальсифікату, — проблема, над якою побиваються науковці вже третє століття.

Власне, автор і сам ще більше завдань намітив, аніж вирішив — і цьому присвячений весь перший розділ книги. Не буду їх перераховувати, їх багато. Однак з приємністю відзначу, що справу професора Кирчіва продовжують його учні, які й прагнуть реалізувати на ділі поставлені вченим завдання. Це Оксана Кузьменко, автор монографії про стрелецькі пісні та упорядник академічного збірника цих творів, Володимир Дяків, автор монографії про фольклор чудес, Ольга Харчишин, дослідниця міського фольклору, Ірина Коваль-Фучило, дослідниця традиційних і сучасних форм функціонування обрядового фольклору, а також Євген Луньо, Володимир Чернопиский, Святослав Пилипчак та вся Львівська школа фольклористів.

Насамкінець слід зазначити, що монографія Р. Кирчіва унікальна й не має аналогів в українській фольклористиці. Бо хоч автор сам розглядає її в контексті праць культурно-історичної школи (М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Франка та ін.), проте не слід забувати, що згадані автори досліджували відображення історичних подій у традиційному давньому фольклорі XVII—XVIII століть, а Роман Кирчів один із перших в українській фольклористиці приділив увагу саме сучасному фольклору, який відображає реальну дійсність, і не в окремій статті, а в комплексному дослідженні, що охоплює значний період його функціонування та всю повноту жанрового розмаїття. Такого дослідження в нас досі ще не було.